

İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE

AHLÂK

**DEĞERLER EĞİTİMİ MERKEZİ
YAYINLARI**

© Eserin Her Türlü Basım Hakkı Anlaşmalı Olarak Değerler Eğitimi Merkezi
Yayınlarına aittir.

ISBN : 975-6324

Kitabın Adı

İslâm Düşüncesinde Ahlâk

Kitabın Yazarı

Prof. Dr. Mustafa ÇAĞRICI

Yayına Hazırlayan

Hüseyin KADER

Dizgi – Mizanpaj

DEM

Kapak Tasarım

Erhan AKÇAOĞLU

Baskı

Kahraman Ofset Ltd. Şti.

Dem Yayınları Ensar Neşriyat Tic. A. Ş. Organizasyonudur.

3. Basım

Mart 2006

İsteme Adresi

Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları
Süleymaniye Cad. No: 13 Süleymaniye / İstanbul

Tel : (0 212) 513 43 41 – 513 03 09

Faks : (0 212) 522 46 02

www.degerleregitiimi.org

e-mail:info@degerleregitiimi.org

İSLÂM DÜŞÜNÇESİNDE

AHLÂK

Prof. Dr. Mustafa ÇAĞRICI

M. Ü. İlahiyat Fakültesi

Öğretim Üyesi

İstanbul Müftüsü

İstanbul 2006

Prof. Dr. Mustafa ÇAĞRICI

1950 yılında Sivas'ın Şarkışla ilçesinde doğdu. İlkokulu aynı ilçede okudu. Kayseri'de hafızlığını tamamladıktan sonra 1963 yılında Sivas İmam-Hatip Lisesi'ne kaydoldu. 1969'da girdiği İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nü (bugünkü Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi) 1973'te bitirdi. Bu sırada lisans öğreniminin ilk yılında Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde başladığı imam-hatiplik görevini altı yıl boyunca sürdürdü. 1975'te Sivas İmam-Hatip Lisesi'ne öğretmen olarak atandı.

1977 yılında İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nde İslâm felsefesi anabilim dalında lisansüstü çalışmalarına başlayan Mustafa Çağrıcı, ahlâk felsefesi alanında hazırladığı doktora tezini tamamladıktan sonra 1982 yılında M.Ü. İlahiyat Fakültesi'nde İslâm Felsefesi Anabilim Dalı'nda Yardımcı Doçent oldu. 1990'da aynı anabilim dalında Doçent, 1996'da Profesör unvanını aldı. Aynı fakültede eğitim-öğretim ve yazım gibi akademik faaliyetleri yanında, Bölüm Başkanlığı, Anabilim Dalı Başkanlığı, Fakülte Yönetim Kurulu Üyeliği gibi idari görevlerde bulundu.

Prof. Dr. Mustafa Çağrıcı, 1986'da misafir öğretim üyesi olarak Amman'daki Ürdün Üniversitesi'nde bilimsel çalışmalar yürütmüş; ayrıca çeşitli ülkelerde alanıyla ilgili konferans gezileri yapmıştır. Halen M. Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyeliği yanında, Kasım 2003'te görevlendirilmiş bulunduğu İstanbul Müftülüğü görevini de devam ettirmektedir.

Prof. Dr. Mustafa Çağrıcı'nın İslâm felsefesi, ahlâk ve genel olarak İslâm ve ilâhiyat konularına ilişkin kitap, makale, bildiri, konferans metni, ansiklopedi maddesi gibi çok sayıda bilimsel çalışmaları bulunmaktadır; bunlar arasında dört kişilik bir komisyon tarafından hazırlanmış olup Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları arasında basılmış bulunan *Kur'an Yolu* isimli 5 ciltlik Kur'an-ı Kerim Tefsiri de yer almaktadır. ÇAĞRICI, ülkemizde bilimsel düzeyde gerçekleştirilen bu boyutta ilk yerli ansiklopedi olan TDV *İslâm Ansiklopedisi*'nin halen Danışma Kurulu Üyesi ve "İslâm Düşüncesi ve Ahlâk Bilim Dalı" Başkanı'dır. Yayımına başladığı dönemden beri anılan eserin telif, inceleme ve redaksiyon çalışmalarına katkısını sürdürmekte olup bu ansiklopedinin yayımlanmış 30 cildinde felsefe, ahlâk, tasavvuf konuları ve problemleriyle İslâm düşüncesi ve ahlâk alanına giren Kur'an terimleri gibi İslâm bilim ve düşüncesinin çeşitli konularına ilişkin 100'ün üzerinde yazısı çıkmıştır.

Çağrıcı, Mustafa

İslâm düşüncesinde ahlâk / Mustafa Çağrıcı .—3 .bs .—İstanbul: Dem yayınları, 2006

298 s.; 21,5 cm.

ISBN: 975-6324-

1. İslâm ahlâkı

297.5 DC20

Bibliyografik nitelendirme Anglo-Amerikan Rules 2 (AACR2)'ye göre yapılmıştır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	9
KISALTMALAR	15

GİRİŞ

KUR'ÂN ve SÜNNETTE AHLÂK

I- CÂHİLİYE DÖNEMİ AHLÂKINA KISA BİR BAKIŞ	19
II- KUR'AN ve SÜNNET'TE AHLÂK	24
A- İslâm'ın Ahlâkta Meydana Getirdiği Zihniyet Değişikliği	24
B- Kur'an Ahlâkının Genel Karakteri	30
1. Ahlâkın Kaynağı	30
2. İnsanın Değeri ve Ahlâkî Mahiyeti	31
3. Kur'an'da Yükümlülük, Sorumluluk ve Yaptırım	33
4. Kur'an Ahlâkının Dinamizmi	36
C- Kur'an ve Sünnet'te Bazı Temel Ahlâk Kavramları	37
1. Takvâ	40
2. Hilim	50
3. Birr	61
4. Mâruf	62
5. Hasene	65
6. Sonuç	71

BİRİNCİ BÖLÜM

EDEBÎ ve DİNÎ AHLÂK

I- EDEB KAVRAMI ve EDEBÎ MAHİYETE AHLÂK KİTAPLARI	75
A- İlk Gelişmeler ve Örnek Eserler	75
B- Edeb Kavramı ve Edeb Türünde Ahlâk Kitaplarından Bazı Örnekler	77
1. Mâverdî'nin Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn'i	83
2. İbn Miskevî'nin Câvidân-hıred'i	88
3. İbn Abdülberr'in Behcetü'l-mecâlis'i	92
II- KELÂM İLMİNDE BAŞLICA AHLÂK PROBLEMLERİ	94
A- Ahlâkın Kelâm ile İlişkisi	94
B- Kelâmî Mezheplerin Başlıca Ahlâk Problemlerine Bakışı	97

1. Mu'tezile'nin Ahlâk Anlayışı	97
---------------------------------------	----

a) Adalet Prensibi ve İrade Hürriyeti	97
b) Ahlâkî Değerlerin Aklîliği	99
c) Ahlâkî Değerlerin Mutlaklığı	99
d) İstîâat Prensibi	100
e) Ahlâkî Değerler Olarak Hayır ve Şer	100
2- Eş'ariyye'nin Ahlâk Anlayışı	101
a) Ahlâkî Değerlerin Dinî Oluşu	101
b) İstîâat Problemi	102
c) Hürriyet Problemi	103
3- Mâtürîdiyye'nin Ahlâk Anlayışı	106
a) Adalet Prensibi	106
b) Hürriyet Problemi	107
c) Ahlâkî Değerlerin Aklîliği	108
III- TASAVVUF DÜŞÜNÇESİNDE BAŞLICA AHLÂK PROBLEMLERİ	109
A- Tasavvufun Doğuşunda Ahlâkî Etkenler	109
B- Sünnî Tasavvufta Ahlâk Problemleri	111
1. Sûfilerin Dünyevî İmkanlarla İlgili Düşünce ve Tavırları	112
2. Sûfilerin Toplumsal Hayata Katılma Konusundaki Görüş ve Tutumları	114
3. Nefse Karşı Savaş yahut İrade Eğitimi	116
4- Tasavvufta Kader ve İrade Hürriyeti	118
C- Geleneksel Ahlâk Anlayışına Aykırı Tasavvufî Çıktılar	119

İKİNCİ BÖLÜM İSLÂM FELSEFESİNDE AHLÂK

I. KİNDÎ	123
1. Ahlâka dair eserleri	123
2. Felsefe-Ahlâk ilişkisi	125
3. Nefsin mahiyeti	127
4. Ahlâkî erdemler	130
II- EBUBEKİR RÂZÎ	133
1. Ahlâk düşüncesinin genel karakteri	133
2. Ahlâk-tıp ilişkisi	135
3. Hayatın amacı ve lezzet	138
4. Üzüntü ve ölüm korkusu	141
5. Sosyal ahlâk	142

III- İHVÂN-I SAFÂ	145
-------------------------	-----

1. İhván-ı Safâ cemiyetinin mahiyeti.....	145
2. Din, felsefe ve ahlâk ilişkisi	146
3. Tasavvuf-Ahlâk ilişkisi.....	149
4. İnsanın mahiyeti	152
5. Ahlâkın kaynağı ve ahlâkî melekelerin oluşması	157
6. Hayır ve şer problemi.....	161
a) Kozmik düzende hayır ve şer	161
b) İnsana özgü hayır ve şerler.....	162
7. Hayır ve mutluluk.....	165
IV- FÂRÂBÎ	171
1. Fârâbî'nin ahlâk felsefesinin metafizik karakteri	171
2. Ahlâk-siyaset ilişkisi	174
3. Ahlâkın geliştirilmesi ve eğitimi	179
4. Fazîlet.....	187
5. Mutluluk	193
a) Mutluluğun mahiyeti.....	193
b) Mutluluk ve lezzet	196
c) Ölüm ve mutluluk.....	198
V- İBN SÎNÂ	201
1. Ahlâkın tanımı ve mahiyeti.....	201
2. Ahlâk psikolojisi	203
3. Hayır ve şer problemi.....	206
4. Lezzet ve mutluluk	209
VI- İBN MİSKEVEYH.....	213
1. Ahlâk-Din ilişkisi.....	213
2. Ahlâk-tasavvuf ilişkisi.....	215
3. İnsanın mahiyeti ve ruh-beden ilişkisi	220
4. Ahlâkın tanımı ve mahiyeti.....	225
5. Ahlâkî eğitim.....	227
6. Fazilet ve rezilet.....	232
7. Adalet	236
8. Sevgi ve dostluk.....	240
9. İbn Miskeveyh'in mutluluk felsefesi	242
a) Lezzet ve mutluluk.....	242
b) Hayır ve mutluluk.....	245
c) Ölüm ve mutluluk	246
VII- GAZZÂLÎ	249

1. Ahlâk anlayışının genel karakteri	250
2. İnsanın mahiyeti	250
3. İrade ve hürriyet problemi	254
a) İradenin tarifi ve irade hürriyetinin imkanı	254
b) İrade-akıl ilişkisi	257
c) İrade gücü ve ahlâkî hürriyet	261
d) İrade, niyet ve sorumluluk	263
4. Ahlâkî yükümlülük.....	264
5. Hayır ve şer problemi	269
6. Fazilet ve rezilet.....	272
7. Mutluluk ve mutluluğun unsurları	275
VIII- TÛSÎ VE SONRAKİLER	281
1. Tûsî'nin ahlâk anlayışı.....	281
2. Tûsî'den sonrakiler	287

BİBLİYOGRAFYA

ÖNSÖZ

İslâm düşüncesinin genel çerçevesi içinde ahlâk disiplininin oldukça geniş ve o ölçüde de önemli bir yeri vardır. Kur'an'ın çok geniş bir kısmı doğrudan veya dolaylı olarak ahlâk konularını içeren âyetlerden oluşur. Hadis külliyatında da ahlâka dair hadislerin yekunu ciltleri dolduracak zenginliktedir. Zira hem Kur'an'da hem de Sünnet'te güdülen en temel gaye, insanın varlık kategorileri içindeki ayrıcalığına uygun erdemlerle bezenmesini ve yetkinliğe ulaşmasını sağlamaktır.

Bu temel amaç İslâm bilgin ve düşünürlerince de sürdürülmüştür. Nitekim, aslî gayesi İslâmî değerleri yaşatmak ve yaygınlaştırmak olan zengin literatür içinde edebî-ahlâkî mahiyette olan eserler, İslâm'ın şekillendirmek istediği insan tipinin sahip olması gereken başlıca erdemleri ve uzak durması gereken erdemsizlikleri yansıtan çok geniş bir edep ve hikmet birikimini ortaya koyar. Ayrıca, genellikle insanın bütün amelî hayatı ile birlikte ahlâkî faaliyetlerini de düzenleyen fıkıh bilimi yanında, kelâm biliminde ahlâkın itikad ve metafizikle ilişkisi dolayısıyla kulların fiilleri (ef'âlü'l-ibâd) ve buna bağlı birçok ahlâk problemi geniş bir şekilde tartışılmıştır. İslâm tasavvufuna gelince, birçok sûfinin, "tasavvuf ahâktır" şeklinde tarif etmelerinden de anlaşılacağı üzere o, hem bir ahlâkî hayat tarzı hem de bir ahlâk tefekkürüdür. İslâm düşüncesinde ahlâkî bir disiplin olarak temellendiren ve problemlerini en geniş şekilde tartışarak "ilmü'l-ahlâk"ın yani ahlâk felsefesinin kuruluş ve gelişmesini sağlayanlar ise İslâm filozoflarıdır. Öteki İslâm bilginleri filozofların en çok ahlâka dair görüşlerinden yararlanmışlardır.

İslâm'da ahlâk düşüncesinin ilmî ve fikrî bir alan olarak ortaya çıkışını Hasan-ı Basrî'ye (ö. 110/728) kadar götürmek mümkündür. Nitekim o, tasavvufun kurucusu sayıldığı gibi kadere dair *Risâle*'si de İslâm'da bazı ahlâk konuları üzerine kelâmî ve geniş anlamda felsefî

üslûpta yazılmış ilk eser kabul edilir. İslâm dünyasında fikrî ve felsefî seviyede ahlâk çalışmaları Nasîruddîn-i Tûsî'den (ö. 1274) sonra felsefenin kelâmîleştiği dönemde de en az üç yüzyıl sürmüştür. Nitekim Kınalızâde'nin (ö. 1572) *Ahlâk-ı Alâî*'si sistem ve muhteva itibarıyla tamamen felsefî mahiyette bir ahlâk kitabıdır. Burada, Kınalızâde'nin çağdaşı olan ve ondan 33 yıl sonra vefat eden Muhyî-yi Gülşenî'nin, çok değerli olmasına rağmen günümüzde hemen hemen hiç tanınmayan ve henüz yazma halinde bulunan *Ahlâk-ı kirâm*'ını da anmak gerekir (Eser hakkında geniş bilgi için bk. Abdullah Tümsük, *Muhyî-i Gülşenî ve Ahlâk-ı Kirâm isimli Eseri*, basılmamış doktora tezi, M. Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995).

Böylesine geniş bir tarihe ve zengin bir mirasa sahip olan İslâm ahlâk düşüncesinin günümüzde yeterince incelendiği söylenemez. Nitekim gerek ülkemizde gerekse öteki İslâm ülkelerinde Batı ahlâk düşüncesiyle ilgili telif ve tercüme yayınlar, İslâm ahlâkına dair yayınlardan daha fazla ve çoğunlukla daha kalitelidir. Milletimiz ve öteki birçok müslüman milletlerin kimlik arayışı içinde bulunduğu bir dönemde bu durum gerçekten kaygı vericidir.

Diğer İslâmî konularda olduğu gibi ahlâk alanında da müsteşriklerin çalışmaları hâla din, kültür ve milliyet bağınazlığından, haksız yargılardan kurtulmuş değildir. Sözelimi, D. M. Donaldson *Studies in Muslim Ethics* adlı kapsamlı eserinde İslâm ahlâk düşüncesini ve genel olarak İslâm düşünce ve kültürünü Hıristiyanlık, Yahudilik ve Yunan kültürünün ürünü olarak göstermekten geri durmamış; hatta yazar, işi câhiliye dönemine kadar götürerek, kuzeyden güneye Arabistan'ın bazı bölgelerinde Hıristiyan ve Yahudilerin yerleşmiş olduğunu hatırlatmak suretiyle İslâm'ın bunlardan mülhem olarak ortaya çıktığı kuşkusunu yaratmayı amaçlamıştır.

İlginçtir ki, Ali Sami en-Neşşâr, Ahmed Mahmud Subhî gibi bazı müslüman yazarlar da İslâm felsefesini İslâm'a yabancı ve Grek

felsefesinin kopyası olarak değerlendirmişlerdir. Nitekim adı geçen yazarlardan ilki *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm* adlı kapsamlı ve değerli eserine, ikincisi de *el-Felsefetü'l-ahlâkiyye fi'l-fikri'l-İslâmî* adlı ahlâk tarihi mahiyetindeki çalışmasına belirtilen gerekçeyle İslâm filozoflarını almamışlardır.

Bu yaklaşımın hem ilmen hem de siyaseten ne kadar yanlış olduğu konusunda çok şey söylenebilir. Şu kadarını belirtelim ki, ilk müslüman filozof olan Ebû Yusuf Yakub b. İshak el-Kindî'nin kadirbilir bir üslûpla belirttiği gibi, her yeni düşünce hareketi temas kurduğu daha önceki hareketlerden bir şeyler alır ve onu işler, geliştirir; kendi kültürel şahsiyetine uygun bir yapı kazandırdıktan sonra başka hareketleri de etkiler. Nitekim İslâm felsefesi de başlangıç safhasında dönemin Yunan felsefesi ağırlıklı kültür çevresinden yararlanmış; ama öte yandan Ortaçağ hatta dolaylı olarak Yeniçağ Batı düşüncesini de önemli ölçüde etkilemiştir. Esasen, İslâm filozofları kadar olmasa bile, kelâmcılar ve daha geniş ölçüde sûfiler de Doğu ve Batı düşünce hareketlerinden etkilenmişlerdir. Yine de bunları İslâm düşüncesi içinde değerlendirirken İslâm felsefesi hareketini dışlamanın sebebi, filozofların bazı görüşlerinin Kur'an ve Sünnet'e ters düşmesi olarak da gösterilemez. Çünkü resmî İslâm felsefesinde hiçbir görüşün, meselâ Mutezile'nin Allah'ın sıfatları, özellikle irade, kudret, fasıklık, şefaet, af gibi konulara dair görüşlerinden veya sûfiyyenin ittihad, hulûl, melâmet vb. iddialarından daha sivri ve İslâm'la uzlaştırılması gayr-i kabil olduğu kanaatinde değiliz. Şu halde, İbn Rüşd'ün, *Tehâfütü't-Tehâfüt*'ün sonunda Gazzâlî'yi eleştirirken belirttiği gibi, neden en az filozoflar kadar dinî bakımdan riskli görüşler ortaya atmış olan sûfiler İslâm kadrosu içinde gösterilirken filozoflar bu kadronun dışında tutulmaktadır? Bu soruya verilebilecek haklı bir cevabın bulunduğu kanaatinde değiliz.

Doğrusu, bütün boyutları, çeşitliliği, renkliliği, zenginliği ve değişik simalarıyla kültür bizim kültürümüz ve onun mimarları da müslüman ilim ve düşünce adamlarıdır. Bu kültür zeminini, hiç de

haklı olmayan sebeplerle şurasından burasından bölme, parçalama ve küçültme girişimleri, İslâm kültürünü yoksullaştırmak, müslüman nesilleri tarihî kimliğinden ve kişiliğinden koparmak ve yabancı kimliklere bürünmelerine zemin hazırlamaktan başka sonuç doğurmamaktadır. İslâm dünyası, kitleleri rasyonel düşünceden soğutan ve ürküten bu yanlış yaklaşımın ortaya çıkardığı manevî ve maddî sıkıntıları uzun zamandan beri yaşamaktadır.

İşte bu anlayışlardır ki elinizdeki kitapta kökü Kur'an'a inen, daima İslâmî ruh ve içeriği korumak kaydıyla, Mübeşşir b. Fâtik'in *Muhâu'l-hikem*'inde kaydettiği gibi Hz. Peygamber'in irşadı doğrultusunda "müminin yitiği olan hikmet"i başka kültürlerde bulması durumunda bundan yararlanmasını bilen felsefe hareketi de öteki alanlarla birlikte İslâm düşüncesi içinde değerlendirilmiştir.

Çalışmamız, geniş bir "Giriş" ile iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde İslâm'ın iman, ibadet ve muamelât bakımından olduğu gibi ahlâkta da temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerîm ve hadislerin ahlâkî muhtevası üzerinde durulmuş; Kur'an ve Sünnet ahlâkının genel karakteri ile belli başlı ahlâk problemlerine yaklaşımı ortaya konmaya çalışılmıştır. I. Bölümün başlığını oluşturan "Edebî ve Dinî Ahlâk Düşüncesi" tabiri, yer yer gösterileceği üzere, başka kültürlerden etkilense bile, temelde dinî kaygı taşıyan ve bu özelliği ile rasyonel metodun esas alındığı, ayrıca yabancı kaynakların yoğun olarak kullanıldığı felsefî ahlâktan hem yöntem hem de kaynak bakımından ayrılan çoğu antolojik mahiyetteki edebî-ahlâkî literatür ile kelâm ve tasavvuf otoritelerinin ahlâk anlayışlarını ifade eder. İkinci bölümünün başlığını taşıyan "İslâm Felsefesinde Ahlâk" tabiri ise, hem İslâm'ın iç dinamiğinin hem de fetihlerin doğurduğu yeni şartlar içinde yabancı kültürlerle temaslar sonucunda ortaya çıkıp gelişen felsefî birikimin ortaya çıkardığı ahlâk düşüncesini ifade eder. Çok yönlü bir İslâm bilgini, düşünürü ve mutasavvıfı olan Gazzâlî'nin ahlâk düşüncesinin de bu bölümde işlenmiş olmasının nedeni, düşüncelerini geniş anlamda felsefî yöntemlerle ortaya koyması

yanında, dönemin geleneksel felsefesine karşı bir antitez olarak tanımlanan fikirlerinin bir başka “felsefe” sayılmasıdır. Esasen, genel felsefede olduğu gibi ahlâk felsefesinde de Gazzâlî’nin felsefî kronoloji içinde incelenmesi, İslâm düşüncesinin gelişim seyrini izlemek bakımından da yararlı bulunmaktadır.

Mustafa ÇAĞRICI

27 Mart 1998

KISALTMALAR

age.	: adı geçen eser
agm.	: adı geçen makale
A. Mlf.	: Aynı müellif
A.Ü.İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi İîâhiyat Fakültesi Dergisi
çev.	: çeviren
DİA	: T. Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
EI2	: Encyclopédie de l'İslam 2. Edisyon
Eİr.	: Encyclopaedia Iranica
faks.	: faksimile
Fr.	: Fransızca
Gös. Yer.	: Gösterilen yer
hş.	: hicrî-şemsî
İA	: İslam Ansiklopedisi
ktb	: Kütüphanesi
mad.	: maddesi
nşr.	: neşreden
s.	: sayfa
ts.	: tarihsiz

GİRİŞ
KUR'ÂN ve SÜNNETTE AHLÂK

I- CÂHİLİYE DÖNEMİ AHLÂKINA KISA BİR BAKIŞ

İslâm öncesi Arapları'nun ahlâk zihniyeti hakkındaki en önemli kaynaklar Câhiliye şiiri, atasözleri (emsâl) ve hitâbet örnekleriyle Kur'an, hadisler ve ilk döneme ait diğer İslâmî belgeler; Roma, Bizans, İran gibi yabancı kaynaklardır. Özellikle Câhiliye şiiri, atasözleri ve hitâbet örneklerinden edinilen bilgilere göre Câhiliye edebiyatında **ahlâk** ve bu kelimenin tekili olan **hulk** nâdiren kullanılmıştır. Kabileci Arap toplum yapısında hayatta kalma mücadelesi aşiret insanının herhalde en temel meşguliyetiydi; bu da büyük ölçüde kabilenin insan ve mal gücü yanında manevi gücüne ve saygınlığına bağlı bulunduğu için özellikle şeref, cesaret ve cömertlik Câhiliye ahlâkında bütün erdemlerin en üstünde yer alıyordu; bu erdemler de genellikle **mürûe** (mürüvvet) kavramıyla ifade ediliyordu. Dönemin ahlâk telakkisini yansıtan diğer bir temel kavram ise, kısaca "kabile mensupları arasında dayanışmayı sağlayan ortak duygu" şeklinde tanımlayabileceğimiz **asabiyettir**.

a) Mürüvvet, geniş anlamıyla yiğitlik ve mertliğin en ileri düzeyi olarak algılanıyordu. Kısaca "övülmeye değer her şey" demek olan bu kavramın Roma'daki "summum bonum" (en yüksek hayır) tabirinin dengi olduğu düşünülebilir. Kuşkusuz Câhiliye Arapları, İbrahimî geleneğe büyük saygı duyuyor ve hayatın diğer alanlarında olduğu gibi ahlâk açısından da bu gelenekten bazı izler taşıyordu. Bu durum dikkate alındığında onların anlayışındaki mürüvvetin, başta **hilim** olmak